

MAREK DERWICH
Wrocław

ZAKONNIK BISKUPEM ZARYS PROBLEMU

Monastycyzm był początkowo ruchem typowo świeckim. Rosnące potrzeby Kościoła i społeczeństwa oraz wzrost znaczenia liturgii w życiu wewnątrzkościelnym spowodowały postępującą klerykalizację mnichów. Proces ten był znacznie szybszy i silniejszy na Zachodzie niż na Wschodzie, gdzie tradycje ascetyczne i anachoreckie z powodzeniem go hamowały.

Dobre wykształcenie, zwłaszcza teologiczne, części mnichów, ich udział w dyskusjach doktrynalnych, brak księży świeckich, konieczność prowadzenia działalności misyjnej i ewangelizacyjnej oraz walki z herezjami powodowały, że zakonnicy coraz częściej powoływani byli na godność biskupią. Rozwój i popularność monastycyzmu wpłynęła na kształtowanie się modelu księdza i biskupa, wysuwając na czoło cechy typowo monastyczne, w tym celibat.

Zalecając celibat, Kościół starożytny i wczesnośredniowieczny sankcjonował obecność żonatych kapłanów. Jedynie biskupi zobowiązani byli do jego zachowania, co w wypadku kandydata wcześniej żonatego wymagało separacji i wstąpienia jego małżonki do odległego klasztoru. W tej sytuacji mnisi, z definicji przestrzegający celibatu, znajdowali się w stosunku do duchownych świeckich w uprzywilejowanej sytuacji jako kandydaci na biskupów. Jest to jedna z ważnych przyczyn dominacji mnichów-biskupów wśród episkopatu Kościoła prawosławnego.

Kościół zachodni zajmował od początku postawę bardziej restrykcyjną, wprowadzając stopniowo w XI-XII w. obowiązkowy celibat dla wszystkich kandydatów do uzyskania wyższych święceń. Równocześnie od VIII/IX w. powoli wyodrębniają się kanonicy jako grupa kleru świeckiego otaczającego biskupów. W sumie oba procesy prowadziły do wzrostu znaczenia kleru świeckiego, który stopniowo zyskiwał pozycję dominującą.

W konsekwencji na Zachodzie, w odróżnieniu od chrześcijaństwa wschodniego, co najmniej od XII w. następuje spadek liczby mnichów-biskupów. W XIII w. dużą popularność i znaczenie uzyskują wśród episkopatu mendykanci, a później, od końca XVI w., także przedstawiciele nowych zakonów kleryckich. Nigdy już jednak zakonnicy-biskupi nie osiągnęli w chrześcijaństwie zachodnim takiego znaczenia i nie stanowili tak znacznej części episkopatu, jak w okresie wczesnego średniowiecza, gdy większość biskupów rekrutowała się spośród mnichów.

Już na początku rozwoju monastycyzmu na zachodzie Europy pojawiła się tendencja do rekrutacji biskupów spośród mnichów. Nasiliła się ona od VII w., wraz z postępującą liturgizacją monastycyzmu i Kościoła oraz akcją papieża zmierzającą do włączenia mnichów w chrystianizację Europy. Duże znaczenie miało także rosnące oddziaływanie na kontynent monastycyzmu iroszkockiego z typowymi dla niego klasztorami-biskupstwami.

Pojawiło się w tym czasie kilka specyficznych dla tego okresu rodzajów mnichów-biskupów, później szybko zanikających. W VII w. pod wpływem działalności „wędrownych” biskupów-mnichów iroszkockich o niejasnej sytuacji prawnej, misji podjętej przez niektóre opactwa na obszarach o jeszcze nie ukształtowanej organizacji diecezjalnej oraz walki o egzempcję, pojawiła się instytucja podległych opatowi „biskupów klaustralnych”. Byli to mnisi wybierani w danym opactwie i obdarzani sakrą biskupią przez sąsiedniego biskupa, o kompetencjach ograniczonych granicami opactwa i jego dependencji.

Z monastycyzmu iroszkockiego pochodzi także rozpowszechniona we wczesnym średniowieczu na Wyspach Brytyjskich instytucja „biskupów-opatów”. Byli to zwierzchnicy diecezji klasztornej, których władza biskupia rozciągała się nad strefą wpływów *familia* klasztornej, tzn. opactwa i jego filii, a nie nad ściśle określonym terytorium diecezjalnym. Funkcję tę pełnił zazwyczaj opat, nie stanowiło to jednak reguły. Na kontynencie instytucja ta pojawiła się tylko w Bretanii.

Podobna do pozycji zwierzchnika diecezji klasztornej, czyli biskupa-opata, była pozycja mnicha-biskupa, który godność biskupa łączył z godnością opata w klasztorze niezależnym od tego biskupstwa. Do kategorii tej należała większość wczesnośredniowiecznych biskupów misyjnych. Ich jurysdykcja obejmowała tereny nowo schryścianizowane, a kolejne siedziby stanowiły opactwa zakładane w miarę postępu misji.

Bardzo sporadyczne były przypadki obdarzania przez papieża niektórych zasłużonych opatów tytułem biskupa o znaczeniu wyłącznie honorowym, z którym nie wiązała się ani określona siedziba, ani jurysdykcja.

Znacznie częściej spotykamy w klasztorach byłych mnichów-biskupów lub biskupów, którzy zdecydowali się, po dobrowolnej lub przymusowej rezygnacji z urzędu, przyjąć profesję zakonną. Zachowując tytuł biskupa, tracili oni związaną z tym urzędem jurysdykcję i byli podporządkowani przełożonemu danego klasztoru.

Najbardziej rozpowszechnioną, do dziś istniejącą i popularną formą zakonnika-biskupa jest sytuacja, gdy przełożony danego klasztoru (lub rządu) „szeregowy” zakonnik) uzyskuje godność biskupa diecezjalnego.

O ile przyjęcie kapłaństwa nie zmienia statutu prawnego zakonnika – nawet wówczas, gdy łączy się z *cura animarum*, o tyle różnica między obowiązkami i statusem prawnym zakonnika i biskupa diecezjalnego jest tak duża, że niemożliwe jest łączenie obu statusów bez rezygnacji z części powinności i praw im przynależnych. Urząd biskupa utrudnia lub wręcz uniemożliwia zachowanie obserwancji zakonnej, powoduje też, że dany zakonnik zostaje wyjęty spod władzy przełożonych zakonnych. Wiąże się też z zarządaniem dobrami kościelnymi, co w wypadku biskupów wywodzących się z zakonów żebraczych stanowiło istotny problem.

Praktyka prawa kanonicznego na temat zakonnika-biskupa rozwijała się powoli i skonkretyzowała się dopiero w ciągu XII-XIV w. Przyjęte wówczas zasady funkcjonują z niewielkimi zmianami do dziś.

Mnich wyniesiony na biskupstwo pozostaje zakonnikiem. Nadal obowiązują go śluby zakonne, jest członkiem danego zakonu, w mocy pozostają też jego prawa i obowiązki z wyjątkiem przewidzianych przez prawo modyfikacji w zakresie ślubu posłuszeństwa i ubóstwa oraz uprawnienia do głosowania (którego nie posiada).

Zakonnik-biskup powinien, w miarę możliwości, zachowywać obserwancję zakonną. Sformułowanie najnowszego *Corpus Iuris Canonici* dobrze oddaje tu wcześniejszą praktykę: zakonnik-biskup jest zwolniony z tych obowiązków zakonnych, „[...] których według jego roztropnego uznania nie można pogodzić z jego stanem życia” (kan. 705). Od czasu IV Soboru Laterańskiego mnich-biskup zobowiązany był nosić habit swojego zakonu.

Niezależnie od złożonych ślubów zakonnik-biskup odzyskuje prawo używania, użytkowania i zarządzania dobrami. Dyspozycja ta ma znaczenie dla biskupów wywodzących się z zakonów żebraczych.

Aby zakonnik mógł zostać biskupem, wymagana jest zgoda jego przełożonego oraz władz zakonnych. Jednakże papież może mianować wszystkich biskupów, także stanu zakonnego, według swojej woli. Wraz z uzyskaniem sakry biskupiej zniesiony zostaje obowiązek posłuszeństwa wobec zwierz-

chności zakonnej – zakonnik-biskup, podobnie jak wszyscy biskupi, podlega papieżowi.

Prawo nie określa warunków, jakie musi spełniać zakonnik zostający biskupem. Uzyskanie sakry biskupiej pociąga jednak za sobą zerwanie związków materialnych, organizacyjnych i dyscyplinarnych między zakonnikiem-biskupem a jego dawnym klasztorem. Wiąże się to z kwestią łączenia godności biskupa i przełożonego domu zakonnego. Przez długi czas kumulacja beneficjów przez biskupów nie była formalnie zakazana, a jedynie nie zalecana. Dlatego też wielu przełożonych (głównie opatów) po wyniesieniu na biskupstwo nadal dzierżyło władzę nad swoimi klasztorami, a nawet zostawało przełożonymi (opatami, prepozytami itp.) dalszych klasztorów. Było to powszechne zwłaszcza we wczesnym średniowieczu. Później, w okresie nowożytnym, praktyka ta powróciła wraz z opatami komendatoryjnymi oraz zwyczajem obdarzania biskupów, szczególnie ubogich diecezji, godnościami przełożonych (opatów lub prepozytów) bogatych klasztorów.

Najnowszy *Corpus Iuris Canonici* daje zakonnikowi-biskupowi przechodzącemu na emeryturę możliwość wyboru „[...] miejsca zamieszkania, także poza domem własnego Instytutu, chyba że co innego przewidziała Stolica Apostolska”. Wcześniej praktyka i prawodawstwo nakazywało mu, po opuszczeniu biskupstwa, powrót do macierzystego klasztoru.

WSKAZÓWKI BIBLIOGRAFICZNE

Brak jest monografii zagadnienia. Najpoważniejsze, nadal aktualne opracowanie genezy i rozwoju instytucji zakonnika-biskupa stanowi praca R. Oligera, *Les évêques réguliers. Recherche sur leur conditions juridique depuis les origines du monachisme jusqu'à la fin du moyen-âge*, Paris-Louvain 1958, Museum Lessianum, Section historique, 18.

Nowsze opracowania słownikowe i encyklopedyczne:

- G. J e n a l, *Klosterbischöfe*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. VI, Freiburg in Br. 1997³, kol. 144-145.
- G. L e s a g e, G. R o c c a, *Vescovo religioso*, w: *Dizionario degli istituti di perfezione*, cura di G. Pellicca, G. Rocca, vol. IX, Roma 1997, kol. 1944-1948.
- M. D e r w i c h, *Monk-Bishops*, w: *Encyclopedia of Monasticism*, Chicago, w druku (niniejsza praca stanowi zmienioną i uzupełnioną wersję tego opracowania).

Pod względem prawnym:

- P. de M e e s t e r, *De monachico statu juxta disciplinam byzantinam*, Vatican 1942.
- J. J. M a r o s i t z, *Obligations and Privileges of Religious Promoted to the Episcopal or Cardinalitial Dignities*, Washington 1947, The Catholic University of America Press, Canon Law Studies, 256.
- J. F. G a l l e n, *Canon Law for Religious*, New York 1983.
- R. M. M c D e r m o t t, *Religious Raised to the Episcopate (cc. 705-707)*, w: *The Code of Canon Law*, New York 1985, s. 522-523.

Dla czasów merowińskich i karolińskich:

- H. N o t t a r p, *Die Bistumserrichtung in Deutschland im achten Jahrhundert*, Stuttgart 1920, Kirchenrechtliche Abhandlungen, 96.
- H. F r a n k, *Die Klosterbischöfe des Frankenreiches*, Münster 1932, Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinertodes, 17.
- E. E w i n g, *Spätantikes und fränkisches Gallien. Gesammelte Schriften (1952-1973)*, hg. v. H. Astma, Bd. II, München 1979, s. 418-583, Beihefte der Francia, 3/1-2.
- G. S c h e i b e l r e i t e r, *Der Bischof in merowingischer Zeit*, Wien-Köln-Graz 1983, Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 27.

Dla wczesnego średniowiecza do XII w.:

- R. S c h i e f f e r, *Die Entstehung von Domkapiteln in Deutschland*, Bonn 1976, Bonner Historische Forschungen, 43.
- H. K o l l e r, *Bischof, Wandelbischof, Chorbischof im frühmittelalterlichen Baiern*, „Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins” 136(1991).
- M. P a r i s s e, *Princes laïques et/ou moines, les évêques du Xe siècle*, w: *Il secolo di ferro: mito e realt... del secolo X*, vol. I, Spoleto 1991, s. 449-516, Settimana di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, XXXVIII.
- T. V o g t h e r r, *Die Reichsabteien der benediktiner und das Königtum im hohen Mittelalter (900-1125)*, Stuttgart 2000, s. 230-263, Mittelalterlicher-Forschungen, 5.

Dla pełnego i późnego średniowiecza:

- J. H o u r l i e r, *L'âge classique (1150-1378): les religieux*, Paris 1974², Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident, X.
- R. M. H a i n e s, *The Episcopate of a Benedictine Monk: Hamo de Hethe, bishop of Rochester (1317-1352)*, „Revue Bénédictine” 102(1992), s. 192-207.

Okres nowożytny:

- R. L e m o i n e, *L'Époque moderne 1563-1789: le monde des religieux*, Paris 1976, Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident, XV/2.

Liczne zgromadzenia zakonne dysponują mniej lub bardziej udanymi zestawieniami swoich przedstawicieli, którzy osiągnęli wysokie godności kościelne, w tym biskupie, por. np. D. W i l l e, *Päpste, Kardinäle und Bischöfe aus dem Cistercienser-Orden*, Berenz 1912.

DER MÖNCHSBISCHOF

ABRIß EINES PROBLEMS

Z u s a m m e n f a s s u n g

Diese Abhandlung ist eine veränderte und erweiterte Version des Artikels von M. Derwich *Monks-bishops*, der zum Abdruck in der in Chicago erscheinenden *Encyclopedia of Monasticism* vorgesehen ist. Der Grund für die große Popularität der Tatsache, daß Mönche besonders im Frühmittelalter Bischofsämter bekleideten, war ihre Einhaltung des Zölibats. Da die Mönche unverheiratet und somit viel disponibler und mobiler waren, waren sie diesbezüglich gegenüber den Weltgeistlichen privilegiert. Der etwa im 11.-12. Jahrhundert in Westeuropa zu beobachtende zahlenmäßige Rückgang der Mönchsbischöfe und die gleichzeitige Zunahme der Bedeutung des Diözesanklerus hatte seinen Grund darin, daß auch für diesen die allgemeine Zölibatspflicht eingeführt wurde. In der Zeit der höchsten Intensität des Phänomens der Bekleidung der Bischofsämter durch Mönche (im Frühmittelalter) kam es im Gefolge der Beteiligung der Mönche am Prozeß der Christianisierung Europas sowie der starken Aktivität iredottischer Mönche auf dem Kontinent neben der am häufigsten vorkommenden Situation der Berufung eines Mönches ins Bischofsamt (der Weihe eines sog. Mönchsbischofs) zur Herausbildung einiger weiterer Typen von Mönchsbischöfen: u.a. der Klausralbischof, der Abtsbischof, der Mönchsmissionsbischof, der Mönch als ehemaliger Bischof. Die Berufung eines Mönches zum Bischofsamt regelte der *Corpus Iuris Canonici*, dessen im Verlauf des 12.-14. Jahrhunderts festgelegte Prinzipien in dieser Frage mit geringen Veränderungen bis heute gelten. Die Regelungen des Codex betreffen u.a. Fragen des Grades der Wahrung der Ordensobservanz durch den in das Bischofsamt berufenen Ordensangehörigen, die Problematik der Verwaltung des Vermögens des Bischofs, der Berichterstattung an die eigenen Ordensoberen sowie die Verbindung von Bischofs- und Mönchswürde.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich